

РИЗИКИ ДЛЯ СОЦІАЛЬНОГО ВКЛЮЧЕННЯ: ВИПАДОК ЖИТТЄВИХ НАВИЧОК ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

У статті розглянуто загрози для соціального включення дітей, які позбавлені батьківського піклування. Було проведено оцінку рівня життєвих навичок як основи соціальної й особистісної компетентності та складової культурного капіталу у дітей – вихованців інтернатних закладів та їхніх однолітків, які живуть у сім'ях. Було виявлено різницю у загальному рівні життєвих навичок та мірі сформованості окремих навичок і визначено супутні фактори, що впливають на розвиток життєвих навичок у середині досліджуваної групи.

Ключові слова: соціальне включення, інклюзія, ексклюзія, життєві навички, культурний капітал.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями

Нерівний доступ до ресурсів або їхня відсутність зумовлюють соціальну нерівність та унеможливають соціальне включення. Передумови для майбутньої нерівності закладаються у дитинстві. До групи ризику, передусім, належать діти, які позбавлені батьківського піклування. Існує більша ймовірність того, що вони опиняться соціально виключеними у дорослому житті.

Конструкти «соціальне включення», або інклюзія та «соціальне виключення», або ексклюзія (social inclusion/exclusion) сьогодні широко вживають у соціальній політиці та соціальній роботі. Вони походять із досліджень бідності (poverty studies) та проблем безробіття [14; 15; 17; 21]. Поняття виключення почали використовувати для опису становища осіб, які через фізичні або ментальні обмеження (особи з інтелектуальною недостатністю, з фізичними обмеженнями), а також соціальні перешкоди не можуть брати участь у повноцінному житті. Передусім, склалась концепція інклюзивної освіти для дітей з особливими потребами [19; 22]. Також є програми соціального включення представників вказаних груп до життя у громаді, ринку праці тощо, забезпечення доступу до ресурсів та громадських служб.

Х. Сілвер та С. М. Міллер визначають соціально виключеними «аутсайдерів, людей, які залишились поза основним рухом суспільства і опинились позаду в економіці, що глобалізується» [20]. В. Хмелько та С. Оксамитна зауважують: «якщо бідність вважається певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія у більшій мірі стосується

процесуальності, тобто процесів маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства» [11; також див.: 1]. В офіційних документах Європейської комісії соціальне виключення «означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі у економічному, соціальному і громадському житті і (або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є таким неадекватним, що заважає (exclude) їм мати життєві стандарти та якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві, в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть у повній мірі користуватись своїми фундаментальними правами» [16].

Діти, що позбавлені батьківського піклування, є групою ризику в контексті соціального включення. Соціально-психологічні дослідження Л. П. Волинець, Я. О. Гошовського, Н. М. Комарової, І. В. Пеши, С. В. Попова, Л. Ф. Сенкевич, Б. І. Султанбекова свідчать про те, що розвиток особистості дитини, яка виховується в умовах дитячого будинку або інтернату, має особливості й може призводити до проблем у подальшому житті [3; 7; 10]. І. В. Ярославцева звертає увагу на те, що в умовах сирітства формується особлива особистість, яка часто недостатньо підготовлена до багатьох ситуацій дорослого життя [13]. В умовах сімейної депривації виникають такі проблеми адаптації: обмеження соціальних контактів через звуження кола спілкування, невідповідність поведінки індивіда нормам та вимогам системи суспільних стосунків, труднощі професійного самовизначення, викривлення статево-ролевих стереотипів та відсутність чітких уявлень про сім'ю [13].

Н. Н. Юдицева показала, що втрата батьківської турботи та опіки спричиняє фрустрацію, що проявляється в різноманітних психічних відхиленнях, відбивається на самосприйнятті та самосвідомості [12]. І. Б. Назарова дійшла висновку, що молоді люди з числа сиріт, як правило, неконкурентоспроможні на сучасному ринку праці [6]. Виховання дітей у інтернатних закладах є деприваційним, відірваним від широких соціокультурних відносин у суспільстві. Депривація відмежує дитину закритого навчального закладу від соціальних зв'язків із навколишнім світом, ускладнює процес формування самої особистості як унікального і неповторного феномена, нестача міжособових взаємин на «батьки-діти» заважає встановленню суспільно значущих стосунків. Зокрема, існує економічна депривація, оскільки діти не мають власних заощаджень і досвіду розпоряджатися грошима, а також позбавлені особистого простору [7].

Виходячи з попередніх досліджень, можна зробити висновок, що існує дві групи загроз для соціального включення дітей, які позбавлені батьківського піклування: об'єктивна відсутність або нестача матеріальних ресурсів і брак батьківської підтримки; та зумовлена першим міра особистісної спроможності, яку в соціології визначають за допомогою конструктів людського та культурного капіталу [9]. Остання крім професійних знань, умінь та навичок і навичок соціалізації у певному соціальному середовищі, на які вказує В. Радаєв [9], має базовий компонент особистісних ресурсів – тобто соціальної і особистісної компетентності, навичок самозахисту та запобігання виникненню проблем [8]. Цей базовий компонент, який переважно формується у підлітковому віці, в літературі нині визначають як життєві навички, навчання яким у школах та інших дитячих закладах приділяють усе більше уваги, у тому числі в Україні [4]. За визначенням UNICEF, життєві навички є здатністю до адаптації та відповідної «позитивної» поведінки, яка дає людям змогу ефективно справлятися з вимогами та проблемами повсякденного життя. Життєві навички складаються з міжособистісних та комунікаційних, навичок прийняття рішень та критичного мислення та навичок самокерування [23]. В Україні розвиток життєвих навичок як фактор попередження ризикованої поведінки підлітків досліджували О. Вовкогон та О. Лисенко, які запропонували інструментарій для вимірювання рівня розвитку таких навичок [2]. Утім, життєві навички дітей, які позбавлені батьківського піклування, не вивчались. Можна припустити, що ймовірність соціального виключення дітей досліджуваної групи залежить від рівня їхньої підготовки до дорослого життя, соціальної компетенції, за-

гального рівня розвитку, зокрема, рівня розвитку життєвих навичок. Також наявні дослідження не вказують, які саме фактори можуть впливати на рівень розвитку життєвих навичок.

Постановка завдання та методологія дослідження

Метою дослідження було порівняти рівень розвитку життєвих навичок у дітей – вихованців інтернатних закладів та їхніх однолітків, які живуть у сім'ях, і виявити супутні фактори, що впливають на розвиток життєвих навичок усередині досліджуваної групи. **Завдання** полягали у виявленні відмінностей у рівні володіння життєвими навичками, розвитку комунікативних умінь і емпатії у досліджуваній та контрольній групі і впливу терміну перебування у закладі та досвіду насильства всередині досліджуваної. Дослідження було проведено у лютому–квітні 2009 р. у Київській області. Вибірку склали 80 дітей старшого підліткового віку (учні 9–11 класів), що навчаються в одному закладі середньої освіти. Порівнювали групи дітей, які живуть у сім'ях (40 осіб), та дітей, позбавлених батьківського піклування (40 осіб). Важливим є те, що обидві групи дітей живуть в одному місті, навчаються разом та спілкуються між собою. За допомогою методу анкетування було оцінено розвиток життєвих навичок дітей в обох групах. Як інструментарій дослідження було використано стандартизований опитувальник для виявлення рівня розвитку життєвих навичок, розроблений О. Вовкогон та О. Лисенко [2]. Вимірювання рівня володіння життєвими навичками здійснювалось відповідно до методики М. Д. Мерілла за чотирибальною порядковою шкалою: 1 – недостатній рівень (пасивне знання про навичку), 2 – рівень нижче середнього (демонстрування навички без розуміння контексту), 3 – середній рівень (успішне застосування навички з усвідомленням деяких вад), 4 – високий рівень (успішне використання навички в ситуаціях реального життя) [18]. Оцінювався рівень володіння десятьма життєвими навичками: вмінням вирішувати конфлікти шляхом переговорів, вмінням звертатися за допомогою, вмінням приймати рішення, емпатією, вмінням казати «ні», асертивністю, вмінням виражати почуття, навичкою постановки цілей, навичкою планування, навичкою долати напруження. Кожну навичку оцінювали за обраною шкалою. Отже, максимальний показник за шкалою володіння життєвими навичками становив 40 балів, а мінімальний відповідно – 10 балів.

Також для виявлення психологічної компетентності, володіння окремими життєвими навичками було застосовано три стандартизовані

психо-діагностичні тести рівня розвитку емпатичних тенденцій, рівня розвитку асертивності та рівня розвитку комунікативних навичок [5]. Для вивчення життєвих історій додатково було застосовано метод аналізу документів (особових справ дітей, позбавлених батьківського піклування).

Аналіз та виклад результатів дослідження

У результаті дослідження було виявлено різницю у загальному рівні навичок та мірі сформованості окремих навичок у групах дітей, які позбавлені батьківського піклування, та дітей, які живуть у сім'ях.

Більша частина дітей, позбавлених батьківського піклування, отримала суму балів, яка відповідає рівневі нижче середнього (демонстрування навички без розуміння контексту) – 25 респондентів, середньому (успішне володіння навичкою з усвідомленням деяких вад) – 14 респондентів, 1 респондент набрав суму балів, яка відповідає високому рівневі володіння навичками (успішне використання навички в ситуаціях реального життя).

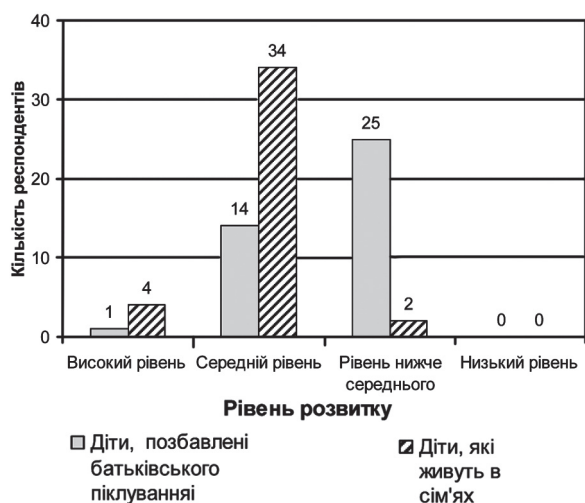

Рис. 1. Рівень володіння життєвими навичками дітей, які позбавлені батьківського піклування, та дітей, які живуть у сім'ях ($N = 80$)

Більша частина дітей, які виховуються у сім'ях (34 респонденти), отримала суму балів, яка відповідає середньому рівню володіння навички (успішне володіння навичкою з усвідомленням деяких вад у рамках 20 балів); чотири респонденти набрали суму балів, яка відповідає високому рівню володіння навичкою (успішне використання навички в ситуаціях реального життя – 10 балів), та 2 респонденти отримали суму балів, яка відповідає рівню нижче середнього

(демонстрування навички без розуміння контексту – 30 балів).

Було проведено тест на незалежність із використанням коефіцієнта хі-квадрат, який засвідчив статистичну значущість результатів без урахування двох крайніх показників рівня розвитку життєвих навичок, які мали лише 5 дітей з опитаних (6,25 % від загального числа). Але необхідно зауважити, що у зв'язку з тим, що високий рівень розвитку життєвих навичок був характерний лише для 1 дитини з-посеред позбавлених батьківського піклування та для 4 вихованців з числа дітей, які живуть у сім'ях, у 4 клітинках двовимірної таблиці з 6 число було менше 5, що вимагає збільшити вибірку або розробити інструментарій із чутливішою шкалою.

Таблиця 1. Рівень володіння життєвими навичками дітей, які позбавлені батьківського піклування, та дітей, які живуть у сім'ях ($N = 75$)

Рівень	Діти, позбавлені батьківського піклування	Діти, які живуть у сім'ях	Разом
Середній	14	34	48
Нижче середнього	25	2	27
Разом	39	36	75

$\chi^2 = 27,85; p < 0,001; df = 1$

Таким чином, отримані результати вказують на те, що рівень володіння життєвими навичками у вихованців школи-інтернату з числа дітей, які виховуються в сім'ях, вищий, ніж у вихованців школи-інтернату, позбавлених батьківського піклування.

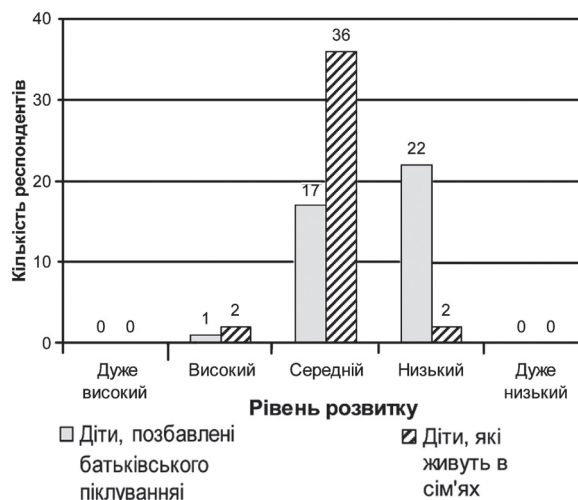

Рис. 2. Рівень розвитку емпатії у вихованців з числа дітей, які позбавлені батьківського піклування, та дітей, які живуть у сім'ях ($N = 80$)

За окремими базовими навичками для більшості дітей, позбавлених батьківського піклування (22 респонденти), які виховуються в

школі-інтернаті, характерним є розвиток емпатійності на низькому рівні: такі діти відчувають труднощі у встановленні контактів із людьми, незручно почуваються у великих компаніях, надають перевагу усамітненню, воліють займатися конкретною справою, аніж працювати з людьми; емоційні прояви оточення таким дітям видаються незрозумілими та позбавленими сенсу, вони інколи відчувають відчуженість, коли їм не приділяють уваги. Для дітей, які виховуються в сім'ях, такий показник дорівнює 2.

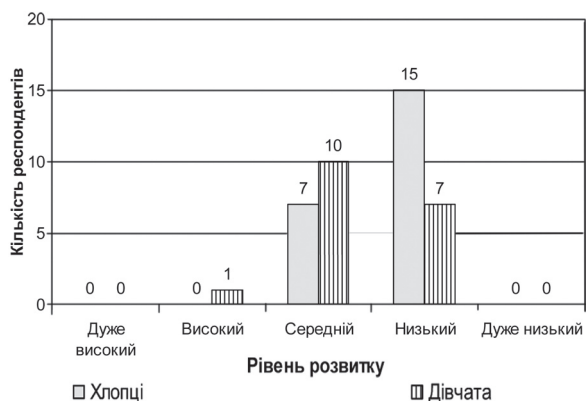

Рис. 3. Рівень розвитку емпатії у вихованців з числа дітей, які позбавлені батьківського піклування, за статтю (N = 40)

Статева належність, як бачимо з рис. 3 та 4, не має суттєвого значення всередині кожної з груп. Але водночас рівень розвитку емпатії у дівчат у середньому є вищим, ніж у хлопців – 44 і 35 балів відповідно (діти, позбавлені батьківського піклування) та 53 і 46 (вихованці школи-інтернату, які живуть у сім'ях). Також слід зазначити, що відповідно до середніх показників рівень розвитку емпатійності як для дівчат, так і для хлопців із числа вихованців, позбавлених батьківського піклування, є нижчим, ніж у дівчат і хлопців з-посеред вихованців, які живуть у сім'ях.

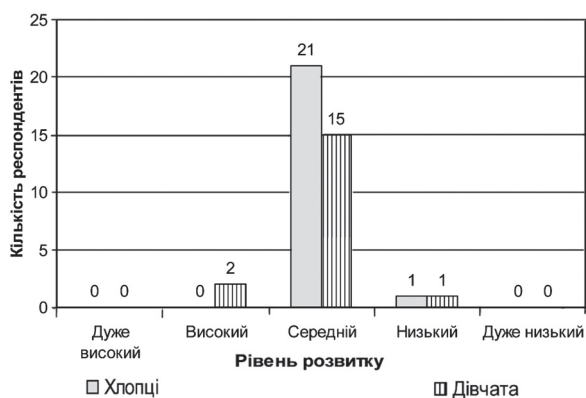

Рис. 4. Рівень розвитку емпатії у вихованців із числа дітей, які живуть у сім'ях, за статтю (N = 40)

Серед опитаних дітей, позбавлених батьківського піклування, 21 мають рівень нижче середнього, 13 – середній рівень, 6 – низький рівень розвитку комунікативних навичок. Натомість серед опитаних вихованців, які проживають у сім'ях, у 23 рівень володіння комунікативними навичками відповідає рівню нижче середнього, а у 17 – середньому рівню розвитку комунікативних навичок.

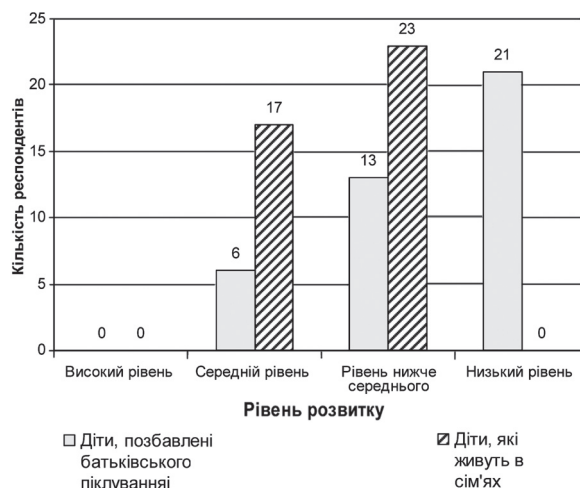

Рис. 5. Рівень розвитку комунікативних умінь (N = 80)

Тест на незалежність із використанням коефіцієнта хі-квадрат засвідчив статистичну значущість відмінності у розвитку комунікативних умінь. Проте у жодній з груп немає тих, хто володіє комунікативними навичками на високому рівні.

Таблиця 2. Розвиток комунікативних умінь у дітей, які позбавлені батьківського піклування, та дітей, які живуть у сім'ях (N = 80)

Рівень	Діти, позбавлені батьківського піклування	Діти, які живуть у сім'ях	Разом
Середній	6	17	23
Нижче середнього	13	23	36
Низький	21	0	21
Разом	40	40	80

$\chi^2 = 29,04; p < 0,001; df = 2$

Також на основі аналізу особових справ було виявлено супутні фактори, які можуть впливати на рівень розвитку життєвих навичок усередині групи дітей, позбавлених батьківського піклування. Першим чинником є *досвід фізичного насилля з боку батьків* стосовно дитини. 10 вихованців із числа дітей, позбавлених батьківського піклування, які за результатами попереднього опитування отримали найнижчі показники рівня розвитку життєвих навичок, мали такий досвід, та 2 – ні. Серед вихованців, позбавлених батьків-

ського піклування, які мали вищий рівень розвитку життєвих навичок, факт фізичного насилля встановлено у 3-х і не встановлено – у 25-ти.

Таблиця 3. Досвід фізичного насилля з боку батьків стосовно дитини, яка виховується в інтернатному закладі (N = 40)

Чинник	Діти з вищим рівнем життєвих навичок	Діти з низьким рівнем життєвих навичок	Разом
Були жертвами фізичного насилля з боку батьків	3	10	13
Не були жертвами фізичного насилля з боку батьків	25	2	27
Разом	28	12	40
$\chi^2 = 20,19; p < 0,001; df = 1$			

Другим чинником є *термін перебування в інтернатному закладі*. У 10 вихованців і числа дітей, позбавлених батьківського піклування, які отримали найнижчі показники рівня розвитку життєвих навичок, він становить від 1–7 років, у 2 респондентів – 8–13 років. Серед вихованців, позбавлених батьківського піклування, які за результатами попереднього опитування мали вищий рівень розвитку життєвих навичок, 6 респондентів перебувають в установі 1–7 років, 22 респондентів – 8–13 років.

Таблиця 4. Термін перебування дітей, які позбавлені батьківського піклування, в школі-інтернаті та рівень розвитку життєвих навичок (N = 40)

Термін перебування в інтернаті	Діти з вищим рівнем життєвих навичок	Діти з низьким рівнем життєвих навичок	Разом
Від 1 до 7 років	6	10	16
Від 8 до 13 років	22	2	24
Разом	28	12	40
$\chi^2 = 13,41; p < 0,001; df = 1$			

Після проведення спеціально розробленого тренінгу, спрямованого на розвиток життєвих навичок, було встановлено позитивні зміни щодо усіх дванадцяти дітей, які брали в ньому участь.

Висновки

Отже, дослідження виявило суттєві відмінності у рівні розвитку життєвих навичок у дітей, які виховуються в сім'ях, та дітей, позбавлених батьківського піклування, які отримують освіту в одному і тому самому закладі. Було визначено супутні фактори, які впливають на розвиток життєвих навичок всередині досліджуваної групи. Підтверджено, що діти, які позбавлені батьківського піклування, мають у цілому гірший загальний рівень життєвих навичок та поступаються одноліткам, з якими спілкуються та навчаються разом, щодо сформованості окремих навичок. Брак батьківської підтримки та матеріальних ресурсів і соціального капіталу (адже дослідження І. Б. Назарової засвідчило, що наявність родичів та характер стосунків із ними впливають на адаптацію дітей [6]) доповнюється дефіцитом культурного капіталу, який має забезпечувати успішну соціалізацію у певному соціальному середовищі. Зокрема, порівняно з однолітками діти, які позбавлені батьківського піклування, демонструють нижчу соціальну та особистісну компетентність у базовому компоненті життєвих навичок. Такий стан є фактором ризику для соціального включення дітей цієї групи у подальшому житті. Тому проблему не можна вирішити лише за рахунок покращення їхнього матеріального становища (державних виплат, пільг тощо), адже такі діти часто не вміють розпоряджатися наявними ресурсами, планувати свої витрати, не володіють достатньою мірою навичками самозахисту та запобігання виникнення проблем. Гандикап у життєвих навичках дітей, позбавлених батьківського піклування, поруч з іншими факторами (нестача економічного та соціального капіталу) ставить їх у нерівні умови й обмежує їхні життєві можливості. Втім, залишається відкритим питання, як такі навички набуваються у дорослому житті і як здійснюється соціальне включення за таких умов. Було б доцільно провести лонгітюдне панельне або когортне дослідження цієї групи з метою з'ясування впливу різних факторів на соціальне включення та виявлення способів компенсації та пристосування.

1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2.
2. Вовкогон О., Лисенко О. Розвиток життєвих навичок як фактор попередження ризикованої поведінки підлітків / О. Вовкогон, О. Лисенко // Магістеріум. Соціальна робота і охорона здоров'я. – 2008. – № 32. – С. 3–9.
3. Волинець Л. С. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. С. Волинець, Н. М. Комарова та ін. – К., 1998. – 120 с.
4. Зверева І. Д. Розробка та впровадження програм з навчання життєвим навичкам: міжнародні і вітчизняні підходи / І. Д. Зверева // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – № 4. – С. 53–57.
5. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. Карелин. – ЭКСМО, 2007. – 416 с.
6. Назарова И. Б. Возможности и условия адаптации сирот / И. Б. Назарова // Социологические исследования. – 2001. – № 4. – С. 70–77.
7. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблема реформування) / І. В. Пеша. – К. : Логос, 2000. – 87 с.

8. Портер Ш. Развитие жизненных навыков предотвращает наркотическую зависимость [Электронный ресурс] // Электронный журнал Информационного агентства США, 2004. – Режим доступа: <http://www.school-obz.org/topics/parco/010.htm>. – Назва з екрана.
9. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Том 3, № 4, сентябрь.
10. Сенкевич Л. Ф. Специфика личностного развития подростков, оставшихся без попечения родителей / Л. Ф. Сенкевич, С. В. Попова, Б. А. Султанбеков // Практическая психология и логопедия. – 2006. – № 2 (19). – С. 42–47.
11. Хмелько В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / В. Хмелько, С. Оксамитна // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3.
12. Юдицева Н. Н. Об особенностях становления идентичности и отношения к другим у социальных сирот / Н. Н. Юдицева // Дефектология. – 2006. – № 1. – С. 36–41.
13. Ярославцева И. В. Депривированный подросток: личностный и психофизиологический потенциал адаптации / И. В. Ярославцева // Дефектология. – 2002. – № 5. – С. 28–32.
14. European Civic Citizenship and Inclusion Index, 2005.
15. Ferrera Maurizio, Matsaganis Manos and Stefano Sacchi. Open co-ordination against poverty: the new EU 'social inclusion process' / Maurizio Ferrera // Journal of European Social Policy. – 2002. – Vol. 12 (3).
16. Joint Report on Social Inclusion. 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/employment_social/. – Назва з екрана.
17. Lister Ruth. From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state / Lister Ruth // Critical Social Policy. – 1998. – Vol. 18 (2).
18. Merrill M. D. First principles of instruction: a synthesis [Электронный ресурс] / M. D. Merrill ; [In R. A. Reiser and J. V. Dempsey (Eds.)] ; Trends and Issues in Instructional Design and Technology. – Columbus: Ohio, Merrill Prentice Hall. – Режим доступа: <http://cito.byuh.edu/merrill/text/papers/ReiserFirsPrinciplesynthesisRevision.pdf>. – Назва з екрана.
19. Thomas Gary. The Making of the Inclusive School / Gary Thomas, David Walker, Julie Webb. – Routledge, 1998.
20. Silver Hilary and S. M. Miller. Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage / Hilary Silver and S. M. Miller // Indicators. – 2003. – Vol. 2, No. 2, Spring. – P. 3.
21. Stewart Kitty. Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions / Kitty Stewart // Journal of European Social Policy. – 2003. – Vol. 13 (4).
22. The Salamanca statement and framework for action on special needs education. – UNESCO, 1994.
23. UNICEF official web site [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unicef.org/lifeskills/index_whichskills.html. – Назва з екрана.

Yu. Savelyev, V. Dmytruk

RISKS FOR SOCIAL INCLUSION: THE CASE OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE LIFE SKILLS

Risks for social inclusion of children deprived of parental care are studied in the article. There has been conducted comparative assessment of life skills, which is considered to be the core of social competence and a part of cultural capital, of children living in residential institution and their counterparts living in families. Significant difference in level of development of life skills in two studied groups has been found and corresponding factors of influence on life skills of the target group have been described.

Keywords: *social inclusion, exclusion, life skills, cultural capital.*